

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MOLLA NƏSRƏDDİNÇİLƏRİN DİNƏ MÜNASİBƏTİ

Sakit HÜSEYNOV,

*AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və
sosiologiyası şöbəsinin müdiri,
f.e.d, professor*

Yusif HÜSEYNOV,

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
dosenti, fəlsəfə doktoru*

AÇAR SÖZLƏR: *mollanəsrəddinçilər, dünyagörüşü, sosial-fəlsəfi irs, müasirlik,
din, ateizm, fanatizm, tərəqqi.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *молланасреддинисты, мировоззрение, социально-
философское наследие, современность, религия, атеизм,
фанатизм, прогресс.*

KEY WORDS: *mollanasreddinists, worldview, socio-philosophical heritage,
modernity, religion, atheism, fanaticism, progress.*

Mollanəsrəddinçilərin dünyagörüşünün ideya mənbələrinin, ondakı sosial-fəlsəfi əsasların üzə çıxarılmasına, bu yaradıcı ziyalıların milli və dünya ictimai-fəlsəfi irsinə münasibətinin təhlil edilməsinə hazırda böyük ehtiyac vardır. Digər tərəfdən, mollanəsrəddinçilərin sosial-fəlsəfi irsinin müasirlik baxımından qiymətləndirilməsinə, eyni zamanda həmin irsin çağdaş mövqedən araşdırılmasına ciddi zərurət yaranmışdır.

“Molla Nəsrəddin” irsinə müasir axtarışlar səviyyəsində yanaşan Ulu Öndər Heydər Əliyev bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların arasıkəsilməz xarakter daşmasının zəruriliyi haqqında öz tövsiyələrini vermiş, onu yüksək dəyərləndirmişdir. Görkəmli dövlət xadiminin fikrincə, hər yeni nəsil bu klassiklərin şəxsiyyətlərinə və yaradıcılıqlarına öz prizmasından baxmağı bacarmalıdır. Ən başlıcası isə Azərbaycan xalqının milli müstəqil dövlət quruculuğu və yeni mənəvi sərvətləri yaratması prosesində digər klassiklərlə yanaşı, Mirzə Cəlil başda olmaqla, mollanəsrəddinçilərin də zəngin ədəbi-fəlsəfi irsindən faydalanmaq zəruriliyini irəli sürən, onların xalqımızın milli şüurunun formalaşmasındakı rolunu dəyərləndirən Heydər Əliyev demişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə dühası “Molla Nəsrəddin” jurnalında öz əksini tapdı. “Molla Nəsrəddin”, onun vasitəsilə Cəlil Məmmədquluzadə və jurnalın işinə cəlb olunmuş Azərbaycanın başqa mütəfəkkir adamları xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında, milli ruhunun yüksəldilməsində, milli oyanışında böyük rol oynadılar” [1, s. 37].

Dini mövhumat, xurafat və əxlaq normalarına qarşı mübarizə lap qədimdən qabaqçıl Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin mühüm cəhətlərindən olmuşdur. Bu mütərəqqi ənənələr XIX əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərindən Q.B.Zakir, M.F.Axundov, N.B.Zərdabi kimi alim və yazıçılar tərəfindən mənimsənilərək daha da inkişaf etdirilmişdir.

C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadi öz bədii əsərlərində, publisist məqalələrində, məktublarında və çıxışlarında dini mövhumat və xurafatın xalqa vurduğu zərəri göstərməyə və bununla da xalqı onların təsirindən xilas etməyə çalışırdılar. Lakin mövhumat, cəhalət və avamlığın hökm sürdüyü şəraitdə bütün bunları açıqdan-açıq tənqid etmək, zərərli tərəflərini açıq şəkildə göstərmək olduqca çətin bir vəzifə idi.

Hələ 1909-cu ildə Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin”də dinlə bağlı nadanlıq və mövhumata qarşı apardığı mübarizənin xarakterindən bəhs edərkən yazmışdır: “Oxucularımıza görə məlum ola ki, məcmuəmizi başlayıb yazandan indiyədək ... hər bir nömrəmizdə cindara gülmüşük, pərə sataşmışıq, mollaya dolaşmışıq, seyidi pisləmişik, dəccələ və Ovc-ibn Ünuqa (Ünuqun oğlu Ovc - dini əfsanədir - Y.H.) şəkk gətirmişik və hətta bunlardan keçəndən sonra cənnətə və cəhənnəmə, dünya və axirətə də əl uzatmışıq” [2, s. 37]. Bu ifadələr, eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin dini fanatizm əleyhinə apardığı mübarizənin əsas istiqamətlərini göstərir.

Azərbaycan tədqiqatçısı, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru M.Məmmədov “Molla Nəsrəddin”in dini xurafat və mövhumat əleyhinə mübarizədə qüdrətli bir tribuna kimi Azərbaycanın “M.Ə.Sabir, Ə.B.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ömər Faiq, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi və başqaları kimi (mollanəsrəddinçilər -Y.N.) qabaqçıl nümayəndələrinin” məcmuə ətrafında birləşdiklərini və onlarla birlikdə” dini əsarətə qarşı mübarizə apardığını” [3, s. 16] göstərmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli Mirzə Cəlil və mollanəsrəddinçilərin “İslamın düşməni” olmadığını göstərir. C.Məmmədquluzadə İslam pərdəsi altında xalqı soyan, çapıb-talayan, aldadıb fanatizmə aparan, heysiyyətinə toxunan yalançı din xadimlərinin əməllərini pisləyirdi. Mirzə Cəlilin felyetonlarından birində oxuyuruq: “Molla Nəsrəddin”in məqsədi nə dinə sataşmaqdır, nə də təzə bir məzhəb icad etməkdir. “Molla Nəsrəddin”in qəsdı vəhşi adətlərin ortalıqdan götürülməyi yolunda çalışmaqdır” [4, s. 277].

İ.Həbibbəyli din və fanatizmə münasibətdə mollanəsrəddinçilərin mübariz mövqə tutduqlarını, onların yanlış olaraq uzun illər İslam dininə qənim kəsilən ədəbi qüvvələr kimi təqdim olunduqlarını qeyd edir: “Həmin hal daha çox mövcud cəmiyyətin ideoloji tələblərindən irəli gəlmişdir. Əslində isə, mollanəsrəddinçilər İslam dinini deyil, mövhumatı və fanatizmi, habelə din bayrağı altında xalqı bəlalara sürükləyən, dindən şəxsi məqsədləri üçün istifadə edən yalançı, saxtakar, “ruhaniləri”, mərsiyəxanları, cindarları, falabaxanları tənqid etmiş, onların iç üzünü açıb xalqa tanıtmada ardıcılıq, qətiyyət göstərmişlər. Bu isə heç də indiyədək yazıldığı kimi, onların qatı ateist olmaları demək deyildi. Əksinə, qeyd olunan cəhət müəyyən mənada İslamın saflığının qorunmasına da kömək etmişdir. Mollanəsrəddinçilər özləri də paklıq və müqəddəslik, əqidə bütövlüyü mənasında İslam dininə inanmışlar” [4].

Bu baxımdan biz də sovet dövrü tədqiqatçılarının mollanəsrəddinçilərin “din məsələsində ateist olduqları” fikirlərini qəbul etmirik. Onlar öz yaradıcılıqlarında, sovet

elmi fikrində deyildiyi kimi, İslam dinini deyil, fanatizmi, mövhumatı, ehkamları, ayin və mərasimləri tənqid etmişlər.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ictimai həyatın bütün sahələrinə toxunsa da “...Ən böyük nişangahı dini mövhumat və şəriət xurafatı ... ilə mübarizə” [5, s. 14] idi. Bəli, min illərdən bəri cövlan edən, xalqın qanını soran fazilləri ilk dəfə məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalı pərən-pərən salmış, onlara o zamana qədər misli görünməmiş dərs vermişdi. “Qəbrdən məktub”, “Niyə məni döyürsünüz?”, “Hansı elmlər lazım?”, “Axund ilə keşişin vəzi”, “Qafqaz şeyxülislamına iki dənə açıq məktub” və onlarca felyetonunda C.Məmmədquluzadə, satirik şeirləri ilə Sabir, Əli Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsar, karikaturaları ilə jurnalın rəssamları dini, xurafata mövhumata, saxtakar ruhanilərə qarşı ən amansız mübarizə mövqeyində dururdular. “Molla Nəsrəddin”in elə bir nömrəsi yox idi ki, orada cəhalət və mövhumat yayan ruhanilər ifşa olunmasın.

M.İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, molla-nəsrəddinçilər “Allah yoxdur” deyib, dindarların hissələrinə toxunmur, onları təhqir etmirdilər, “yer üzündə Allah vəkillərinin çirkin əməllərini ifşa edirdi”lər [6, s. 124]. Lakin akademik “Molla Nəsrəddin”in din əleyhinə mübarizəsini “bütün feodal-patriarxal və burjua-meşşan həyatına qarşı hərtərəfli mübarizənin mərkəzi məsələsi” hesab edir [6, s. 138].

Mütəfəkkirlərin fikrincə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı möhkəm, sarsılmaz əqidə, dünyada heç nəyə satılmayan sabit ədəbi-fəlsəfi məslək sahibi idi. Bu sözləri, Mirzə Cəlil başda olmaqla, jurnalın bütün məşhur söz ustaları barədə demək olar. “Molla-nəsrəddinçiləri heç bir senzura qorxusu, heç bir hökumət başçısı, ruhani və məscid təkfiri tutduğu yol və məsləkdən döndərə bilmirdi. Xalqa təmənnasız xidmət edən, onun düşmənlərinə qarşı son səhifəsinədək mübarizə aparən “Molla Nəsrəddin” jurnalı istər çap etdiyi əsərlərdə, istərsə də məsləkinə dair xüsusi qeydlərində, ümumən keçdiyi mürəkkəb döyüş yolunda bunu təsdiq etmişdir” [7, s. 32-33].

Molla-nəsrəddinçilər satirik gülüş vasitəsilə sosial həyatdan yox etmək istədikləri ictimai eybəcərliklərin əvəzinə ideal hesab etdikləri sağlam və azad bir cəmiyyət görmək istəyirlər, xalqın tərəqqiyə, inkişafa, mədəniyyətə, xoşbəxt gələcəyə, istiqlala qovuşacağı günü arzulayırdılar. Bu, “Molla Nəsrəddin” və onun yaradıcı heyətinin göz yaşları içində gülüş doğuran hər bir sətrindəki ideal idi. Onlar qadınları şəriətin buxovlarından xilas etmək istəyirdilər.

Din xadimləri dönə-dönə onların ölümünə fətva vermiş, cahillər “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyasına hədələyici məktublar yazmış, oraya dəfələrlə basqın etmişdilər. Lakin bütün bunlar onları qorxutmamış, öz məsləklərindən, əqidələrindən döndərməmiş, həqiqəti deməkdən çəkindirməmişdir. Bununla belə, C.Məmmədquluzadə, Sabir, Haqverdiyev, Ordubadi o dövrün cəhalət və nadanlıq mühitində bəzən ehtiyatla hərəkət etməyə məcbur idilər. Ancaq din xadimlərinin fətvaları, onların qanlarını halal buyurması, avam və cahillərin onları ölümlə hədələmələri, varlıların dəfələrlə onları öldürmək istəmələri xalqın işıqlı gələcəyi yolunda yorulmadan mübarizə aparən qorxmaz mücahidləri nəinki öz yolundan döndərə bilməmiş, əksinə, onların iradəsini daha da möhkəmləndirmişdir.

Mollanəsrəddinçilərə görə, təhsil tərbiyə ilə vəhdət təşkil etsə, ictimai şüur formalarından biri kimi elmi insanlarda nəcib əxlaqi sifətlər yarada bilər. Böyük şairimiz M.Ə.Sabir “Tərbiyə” adlı şeirində bu ideyanı çox yaxşı ifadə etmişdir.

C.Məmmədquluzadə göstərir ki, bəşəriyyətin elm dühaları “öz dəlilləri və sübutları ilə” dini fanatizmə və mövhumata qarşı barışmaz mübarizə aparmış və onun ehkamlarının puçluğunu sübuta yetirmişlər. Elmi kəşfləri ilə ilahi qüvvələri, möcüzələri, “ölməz” ruhu və s. mövhumatı rədd edən alimlərə qarşı isə din həmişə barışmaz mövqedə dayanmışdır. Çünki təbiətin sirlərinin öyrənilməsi təkzibedilməz faktlar əsasında dini ehkamların puçluğunu aşkara çıxarmış və insanların obyektiv aləm haqqında dini-mövhumu təsəvvürlərdən azad olmasına kömək etmişdir. Buna görə də din xadimləri insan şüurunu mövhumat və xurafatdan xilas edən elmi bilikləri hər zaman və hər yerdə boğmağa çalışmışlar. Mürtəcə ruhanilər elmin və mədəniyyətin ən qabaqcıl adamlarını “insanları Allahın yolundan çıxaran şeytanlar” adlandıraraq, onlara olmazın işgəncələr vermişlər. Cəlil Məmmədquluzadə yazır ki, “...Allahın varlığını inkar eyləmək üstə çox-çox alimlər və filosoflar edam cəzası ilə cəzalanıblar” [8, s. 7].

Bütün maarifçilər kimi mollanəsrəddinçilər də elmin, maarifin, məktəbin xalqın mədəni inkişafına səbəb olduğunu, mövhumatın, cindarlığın, tilsimin mənfi nəticələrə gətirib çıxardığını göstərirdilər. Bəzi din xadimləri cəhalətə və mövhumata qarşı mübarizə aparanları, elmə, biliyə meyl edənləri “kafir”, “dinsiz”, “məlun”, “imansız”, “babı”, “allahsız” hesab edir, onlara divan tutulmasını tələb edir, hətta belələrinin məhv edilməsinə dair fətvalar verirdilər.

Avamlığa, nadanlığa, cəhalətə qarşı amansız mübarizə aparmış mollanəsrəddinçilərdən biri də ümumbəşəri demokratik və milli-mənəvi dəyərlərin tərənnümçüsü olan M.Ə.Sabir idi. Tanınmış filosof M.Ağamirov yazır: “Sabirin din və cəhalət əleyhinə yazılmış şeirləri dini və ruhaniləri ifşa etməkdə öz mühüm rolunu oynamış və bu gün də öz böyük təsiredici qüvvəsini saxlamaqdadır. Qeyd edilməlidir ki, Sabir 1905-ci ilə qədər əsasən mərsiyə, qəsidə və sair bu kimi dini şeirlər yazmışdır. Lakin özünün bəzi qəzəllərində ictimai ideyalara toxunmuş, həyatdan narazılığını bildirmiş, insanların əzab-əziyyətindən, məşəqqətli həyatından bəhs edən fikirlər söyləmişdir” [9, s. 105].

Sabirin dinə münasibəti məsələsində elmi ədəbiyyatda bir-birindən fərqli rəylər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar Sabirin dini ruhda yazılarını nəzərə almadan birtərəfli qaydada onu “ateist” şair kimi təqdim edirlər. Digər tədqiqatçılar Sabirin din əleyhinə yazılan əsərlərini əsas gətirənlər də, onun dinin təsirindən azad olmadığını göstərirlər. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim Cəfər Xəndan Sabirin əsərlərini ateist, dinsiz, materialist əsərlər adlandırır [10, s. 118]. Digər tədqiqatçı Ə.Mirəhmədov isə C.Xəndanın bəzi fikirlərilə razılaşsa da, Sabirin ömrü boyu dindar olmasını onun zəif cəhəti kimi səciyyələndirir [10, s. 253].

Mollanəsrəddinçilərin ideya rəhbəri Cəlil Məmmədquluzadə də Sabirin dini məzmununda şeirlər yazdığını təsdiq edirdi. Bütün bunlara öz münasibətini bildiren M.Ağamirov onu sovet ideoloji qəlibinə uyğunlaşdıraraq dini baxışlarında Sabirin dinsizlik, allahsızlıq, ateizm səviyyəsinə yüksələ bildiyini, lakin şairin dinin ictimai

köklərini aydın təsəvvür edə bilmədiyini yazır: “Beləliklə, ateist baxışlarında müəyyən ziddiyyətlər olan, bəzən dinə güzəştə gedən Sabirin yaradıcılığında din əleyhinə, dini mövhumat və cəhalət əleyhinə qızğın mübarizə başlıca yer tutur. Din ilə elmin bir yerə sığmadığını öz əsərlərində parlaq surətdə ifadə edən Sabir bir sıra ictimai bəlalara qarşı mübarizədə olduğu kimi, dini mövhumata qarşı mübarizədə də elmin, maarifin geniş yayılmasına ciddi əhəmiyyət verirdi” [9, s. 123]. Bununla da, müəllif Sabirin sırf ateist olmadığını, maarifçi-mollanəsrəddinçi olduğunu dolayı yolla qəbul edir.

M.Ə.Sabirin yaradıcılığında cəhalət, mövhumat və fanatizmə qarşı kəskin mübarizə nəticə etibarilə köhnə həyat tərzindən və gerilikdən xilas olmaq, yeniləşməyə meyil etmək qayəsini izləyir. Mənəvi əsarət mühiti yaradan din xadimlərini kəskin tənqid edən Sabir mollanəsrəddinçi şairlərin hamısından irəlidedir. Şair savadsız, şəxsi mənafeələrini hər şeydən üstün tutan qondarma din təmsilçilərini sadəcə tənqid etməklə kifayətlənmir, sona qədər ifşa etmək üçün onların iç üzünü, mənfur niyyətlərini, yaramaz simasını böyük cəsarətlə açıb göstərir, xalqın düşməni olduqlarını açıq-aşkar bəyan edir [11, s. 116].

C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və digər mollanəsrəddinçilər köhnəlmiş adət və vərdislərə, əxlaq normalarına qarşı mübarizədə olduğu kimi mövhumatı, fanatizmi və türki-dünyalıq ehkamlarını tənqid edərkən yumor və satiradan məharətlə istifadə etmişlər. “Hər kəs danışsa, əlbəttə, öz-özünü xar, zəlil və naciz edər. O səbəbə ki, insanın heç bir üzvündən o qədər zərər insana yetişməz, nə qədər ki, dilindən yetişər... Əgər danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldır... Heç bir müsəlman gerek danışmasın... İnsan nə qədər ki, sakit və samitdir - o qədər gözəldir. Elə ki, başladı danışmağa-dəxi gözəllik itib gedir”.

Mirzə Cəlil şarlatan mollaların və ikiüzlü axundların hər cür zülm və ədalətsizliyə dözmək, səbir etmək təbliğatının təsirinə düşənlərə gülərək yazırdı: “Ey mənim əzizim və mömin qardaşım, bu işlərin heç bir çarəsi yoxdur, məgər ki, səbir etməkdən ... əzizim səbir et, səbir et, səbir et və bunu gecə və gündüz yadında saxla ki, dünyanın cəmi müsibətlərinin tək bir çarəsi səbr etməkdir, hər nə olacaq olsun ... səbir et ... istər dünya və aləm bərbad olsun ... səbir et ...”

“Molla Nəsrəddin” jurnalında mütiliyə rişxənd edən bu cür fikirlər olduqca çoxdur. Din xadimlərinin xalqa aşılamağa çalışdığı mütiliyin, hər cür zülmə dözmək prinsipinin tənqidi M.Ə.Sabirin “Səbir elə” adlı şeirində çox qabarıq şəkildə verilmişdir.

Ə.Haqverdiyev də “Pəri cadu” əsərində şər qüvvələrə müqavimət göstərmək əvəzinə, səbir etməyi üstün tutan “fəlsəfəni” ifşa edir, “Ata və oğul” hekayəsində isə əxlaq normalarına riayət etməməyin insanları mənəvi cəhətdən şikəst etməsini çox real şəkildə açıb göstərirdi.

M.S.Ordubadi “Karvan” sərlövhəli şeirində hər cür zülmə qarşı səbr göstərmək təbliğatını ifşa etməklə yanaşı, eyni zamanda onun təsiri altında istismarçılara “ağa, buyur” deyənləri də kəskin tənqid atəşinə tuturdu.

Professor Fərrux Ramazanov bu məsələdən bəhs edərkən yazır: “Türki-dünyalığa uyaraq asketik həyat təzi sürən adamları tənqid edən Azərbaycan mütəfəkkir və yazıçıları heç də həyatın mənasını eyşi-işrətdə görən hedonizm adlanan əxlaq təliminə tərəfdar çıxmamışlar, əksinə, həyatın mənasını öz heyvani hiss və ehtiraslarının ödənilməsində

görən və pozğun həyat sürən adamları da kəskin tənqid etmişlər. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, F.Köçərli, M.S.Ordubadi və N.Nərimanovun bədii yaradıcılığında və publisistik fəaliyyətində istismarçı siniflərin, din xadimlərinin və öz vaxtlarını eyşi-işarətdə keçirənlərin tənqidinə çox geniş yer verilmişdir”.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində məhərrəmlik mərasimində baş yarmaq, zəncir vurmaq, şəbeh çıxarmaq kimi adətlərin İslamın şəriət qayda-qanununda olmadığı göstərilir, qazı və mollaların “müsəlmançılıq ibarətdir baş yarmaqdan və mollalara sitayiş etməkdən” təlimini yaydıqları qeyd edilir. C.Məmmədquluzadə yazırdı ki, ən böyük ibadət, ən birinci din vətənə kömək etməkdir.

Beləliklə, “Molla Nəsrəddin” jurnalında din və İslam məsələləri sovet dövründə uzun müddət materialist-ateist mövqedən araşdırılıb tədqiq edilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində molla-nəsrəddinçilərin ateist, dinsiz kimi təqdim olunmaları yanlışdır. Əksinə, başda Cəlil Məmmədquluzadə olmaqla, bütün molla-nəsrəddinçilər İslam dinini fanatizm qarçıları olan yalançı, fırıldaqçı din təmsilçilərinin əsarətindən xilas etməyə çalışmışlar. “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı ətrafında yaranan məktəbin nümayəndələri, ümumiyyətlə, dinə, İslama münasibətdə düşmən mövqedə olmamış, dini fanatizmi, mövhumatı, cəhaləti, xurafatı tənqid etməklə xalqı, cəmiyyəti tərəqqiyə səsləmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar. Üç cildə, I cild. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008
2. Molla Nəsrəddin. Səkkiz cildə, 3-cü cild. Bakı: “Çinar-Çap”, 2005, 700 s.
3. Məmmədov M. C.Məmmədquluzadənin din və mövhumat əleyhinə mübarizəsi. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1962, 75 s.
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2009, 196 s.
5. Məmmədquluzadə C. Dram və nəsr əsərləri. Bakı: “Azərnəşr”, 1958, 804 s.
6. İbrahimov M. Böyük demokrat. “Molla Nəsrəddin”in ikinci nəşri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. 1957, 182 s.
7. Ağayev İ. “Molla Nəsrəddin”in tarixi hünəri. Bakı: Az.XTU-nun mətbəəsi, 1976, 39 s.
8. Molla Nəsrəddin. Səkkiz cildə, 3-cü cild. Bakı: “Çinar-Çap”, 2005.
9. Ağamirov M. Mirzə Ələkbər Sabirin dünyagörüşü. Bakı: Azərbaycan SSR EA (Fəlsəfə bölməsi). 1962, 183 s.
10. Xəndan C. M.Ə.Sabir. Bakı: “Azərnəşr”, 1940, 240 s.
11. Həbibbəyli İ. M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri. Bakı: “Elm”, 1987, 130 s.
12. Molla Nəsrəddin. Səkkiz cildə, 4-cü cild. Bakı: “Çinar-Çap”, 2008, 884 s.
13. Paşayev A. “Molla Nəsrəddin”in dostları və düşmənləri. Bakı: “Gənclik”, 1982, 95 s.
14. Ramazanov F. Azərbaycan ictimai fikrində dini əxlaqın tənqidi (XX əsrin əvvəlləri). Bakı: “Azərnəşr”, 1965, 62 s.

Сакит Гусейнов, Юсиф Гусейнов
**ОТНОШЕНИЕ МОЛЛАНАСРЕДДИНISTОВ К РЕЛИГИИ
В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

АННОТАЦИЯ

В статье дана оценка истоков представлений о мировоззрении молланасреддинистов, социально-философского наследия с точки зрения современности, показано, что в советское время длительный период изучать религию и ислам с материалистически-атеистической точки зрения считалось неправильным. Отмечается, что представители школы молланасреддинистов в целом не были атеистами в своем отношении к религии и исламу, и призывали народ и общество к прогрессу, критикуя религиозный фанатизм, суеверия и невежество.

Sakit Huseynov, Yusif Huseynov
**THE ATTITUDE OF MOLLANASREDDINISTS TO RELIGION
AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

SUMMARY

The article assesses the origins of ideas about the worldview of mollanasreddinists, socio-philosophical heritage from the point of view of modernity. It is shown that in Soviet times, for a long period of time to study religion and Islam from a materialistic-atheistic point of view was considered wrong. It is noted that the representatives of the school of mollanasreddinists in general were not atheists in their attitude to religion and Islam, and called on the people and society to progress, criticizing religious fanaticism, superstition and ignorance.